

La Epéntesis en la Toponimia

(Continuación del segundo apéndice de la Morfología Vasca. V. EUSKERA, IX, 212).

Figuran en Toponimia como elementos epénticos^{te} los mismos que ordinariamente intervienen en la derivación y composición de los nombres comunes: *k* y *t*. Los otros dos—*g* y *l*—que sólo se ven en algunos vocablos provistos del sufijo *ari*, como *gabongari* aguinaldo, *zantzolari* hombre relinchador (Morfología Vasca 75-2 y 5), no han tenido cabida en esta sección de la Lexicografía. La *g* de *Ugalde*, *Ugao*, *Ugaritza*, *Ugarte* no es elemento epentético, sino permutación de la *r* de *ur* agua; pues los mismos componentes *alde*, *ao* o *ano*, *añi* y *arte* no exigen la intrusión de *g* para agregarse a un tema terminado en vocal, como vemos, sin excepción, en vocablos como *Ernialde* y *Olalde*, *Uriarte* y *Olarte*, *Galdeano* y *Olano*, *Iruañizaga*, etc.

La intervención de esos dos elementos *k* y *t* sólo tiene lugar entre uno de los dos digamas finales *ts*, *tx* y *tz* del primer miembro de composición o derivación y la vocal inicial del segundo. Vocablos simples, que den lugar a estos fenómenos epentéticos, terminados en *ts* no conozco más que tres: *lats* arroyo y *sarats* quejigo y *gisats* retama. Dos terminan en *tx*, que son los bizkainos *atx* y *ur̄etx*, variantes de *aitz* peña y *ur̄aitz* avellano. Son pocos más los temas terminados en el digama *tz*; pues, además de los citados *aitz* y *ur̄aitz*, contamos con *ametz* que figo, *aritz* o *areitz*

roble (y aun todo árbol, en ciertas comarcas), *aetz* aezkoano, *giputz* guipuzkoano, *itz* junco y algún otro.

Los elementos subalternos de composición y derivación de los vocablos, cuya formación aquí se estudia, son los siguientes, aparte de alguno más que no se ofrece a la memoria: *aga*, *arte*, *ola* y *oste* por un lado, por otro *ao*, *egi*, *eta*, *oa* y *ondo*. La razón de haberlos distribuido en dos grupos es el hecho curiosísimo de que los del primero no admiten epéntesis de *k* ni de *t*, ni de ningún otro elemento, al paso que los del segundo grupo reclaman la introducción de uno u otro elemento epentético. Los antes citados temas reciben directamente los elementos derivativos o componentes *aga*, *alde*, *arte*, *ola* y *oste*, *Lasarte*; *Saratxaga*, *Sarasola*; *Atxaga*, *Atxoste*; *Aretxaga*, *Aretxalde*, *Arexola* edo *Arejola*; *Uřetxaga* y *Uřexola* edo *Uřejola*; *Ametzaga* edo *Amezaga*; *Arizaga*. No conozco ningún vocablo formado con uno de estos temas y elemento epentético, como sería *Laskaga*, *Areizkola*, *Amezkaga*, etc.

En cambio surgen la *k* o la *t* al unirse a estos temas los sufijos *ao*, *egi*, *eta*, *oa* y *ondo*. De *Atx* o *Aitz* *Askao*, *Asketa*, *Askoa* o *Askoaga* y *Askondo*; de *Ametz*, *Amezketa* y *Amezkoa*; de *Aritz* *Arizketa*, *Abrizketa*, *Olakarizketa*, *Ariztegi* y *Ariztondo*; de *Aetz* *Aezkoa*, como de *Giputz* *Gipuzkoa*, de *Itz* junco *Izkoa* nombre de un caserío de Maruri (B); de *Lats* *Laskao* o *Lazkano*.

¿Por qué figura la epéntesis con los elementos del segundo grupo y no con los del primero? Es, por lo menos para mí, un curioso enigma de nuestra rica y aun no bien estudiada Toponimia.

Escribió el malogrado Arana-Goiri un *Tratado etimológico de los apellidos euskéricos*, obra sólida,

muy oscura por lo alambicada, casi laberíntica, como puede verlo quien lea su sinopsis de la clasificación general que ocupa dos grandes páginas, la 126 y 127. Desgraciadamente no publicó más que su primera parte, llamada *Generalizaciones*, que comprende estos siete capítulos:

- I. Clasificación de los apellidos euskéricos (1).
- II. Evoluciones de los apellidos euskéricos.
- III. Legitimidad de los apellidos euskéricos.
- IV. Los apellidos euskéricos respecto al tiempo.
- V. Los apellidos euskéricos respecto al espacio.
- VI. Ortografía de los apellidos euskéricos.
- VII. De la firma del euskeriano.

Con los datos de Toponimia que se han recogido después de su muerte, de haberlos tenido él, hubiera producido, creo, una obra maestra, aunque tal vez difícil para la generalidad de los lectores. No consta la fecha de la publicación de esta primera y por desgracia única parte. Creo haya nacido el año de 1896, pues sé que interrumpió su trabajo por el afán de dar a luz su *Egutegi bizkañara* apellidado por él *Bizkaiko lenengua*. No había llegado a sus oídos noticia de la existencia de un pequeño calendario vasco escrito por un marqués — *rara avis*, seglar — y publicado dos años seguidos, unos 40 antes que empezara nuestra rotura en este campo de la Euskeralogía. Tuve yo un ejemplar de cada uno de estos libritos y no sé dónde paran.

Debo a la lectura de este Tratado de Arana-Goiri el que entre los 32 vocablos toponímicos, que provistos del artículo figuran al principio de este estudio (2),

(1) Entonces eran para él todavía euskéricos. Aún no había descubierto él (o quizás antes Chao) que los vascos somos ¡¡hijos del Sol!!

(2) Véase EUSKERA, IX, 215.

no se me haya escapado uno de ellos, el núm. 17, a pesar de haber hojeado este mismo verano algún escrito de *El Fígaro*, apodo que se dió así mismo aquel periodista y novelista español llamado Luis Mariano de Larra.

R. M.^a DE AZKUE.

Bilbao, Febrero de 1928.

ZUHUR HITZ ETA ERANKIZUN ADITUZKOAK

(5 gañen emailza)

- 301.—Amaso hordi eta zahagia oso (BNC).
(Zikhoitzaren aztura).
- 302.—Predo Ageréko, gero ageriko (LC).
1.º Balinbadire diotenak, Predo Ageréko jaun izatekoa dela, zuhur batzuk eranen dute: Predo Ageréko, gero ageriko; 2.º Balinbadire diotenak, Predo, Ageréko jaun beñiak, alderdi on guziak badituela, zuhurak eranen du: Predo Ageréko, gero ageriko.
- 303.—Geroa, auheñaren leloa (BNC).
(Lan bat egiteko du, egin behar, egin gogo, bainan barneak hasterat ez lagúntzen. Eginen beraz, bainan gero. Arte hartan, bertze batek egin baleza! (Voir le n.º 3).
- 304.—Nola soiñua jo, hala dantza (Lcôte).
(S'inspirer des circonstances. Zer eginen den, gero ikusiko).
- 305.—Jende edeña, jende alfeña (Lcôte).
(Nahi duena bere burua beñi aphaindua ikusi eta erakutsi; nahi dituenta eskuak, beñi xur, eta legun atchiki. Frantses hitz bat bada: «Honneur aux mains calleuses. Ahur barne idoreko eta latzeko jendea, goresgari»).
- 306.—Mando merkia, nausiaren nekhia (BNC).
(Biderat eta, mandoak khañea ez dezakenai nausiak khañeatzeko baitu).
- 307.—Hala bada, halabiz! (Lcôte).

(Gerthakari bakhan bat kondatzen duenari, bihurtzen zaioen dudatuzko hitz bat).

308.—Hala ezpada, hala gertha dadiela (Lcôte).

(Gerthakari ederegi zaioen bat aditu eta, kondatzaileari bihurtzen zaioen dudatuzko hitza).

309.—Zapata churiak paperez, uria denian batere ez. (Lcôte).

(Balitz ere, hartan denia, etcherat oinhuts goaten).

310.—Surik gabeko kherik ez (C).

(Hitz hori; zuzenbideko izatetik gelditzen da, derabilkaten erankizunak, gezurrezko jazarmen batetik balin badauka bere abiadura).

311.—Zakhur ixilkariari gomakok (BNam).

(Gomakok, par contraction, pour gogo emakok. Zakhur saingatzailetik begiratuko da, be deren makhil mokoia asikitzerat emanaz, edo beharean moko zořotz hura, zintzura behera sarthuz).

312.—Luřa iguzkiari bezala (LC).

(Bihotz oneko den bat, bere haur baten, buraso baten, maite baten ikusaldiari, begiak iraziz begira dagoko).

313.—Ezkont eguna, zorion biharamuna (LC).

(Ordutik hasten dire, gogoetatze, bihozkatze, buruhauste amesten ez zirenak; bertzalde «zeren, zeren, libertaria hoin eder den!!!).

314.—Hauzitan irabazten duena, athořa has badoha,
» galtzen » lařugofi doha (LC).

(Alabainan, legetako ezbaia dire, legetaren golde nabařak).

315.—Bi etxetako xakhuřa gosiak hil (C).

(Zeren duten bi hauzotan elgařen gain uzten, haren hazteko lana eta gastua).

316.—Gaiza gutia borondate hunez (S).

(Frantzia aldean diotena : «La façon de donner vaut mieux que ce qu'on donne». Ematen denak baino gehiago balio du emateko moldeak eta emailearen bihotz-ontasunak.

317.—Ez bat, ez bi! (LC).

(Armadari hartua zaion hitz batetik : Gizonak direnean leñoka, oin beraz, sahets beraz aintziñat, bideari lotzerat edo su egiterat abiatzeko menean, guziak erne direla ezagutzeko, edo erne izaterat hertsatzeko, aintzindariak egiten du goraki : *Un, deux! Un, deux!* nahi duen bezambat aldiz, eta, azkenaren ondotik, adiarazten du oihu bat : *Haut!*, eta orduan dire gizonak abiatzen, gizon bakhar bat balire bezala, egiteko dutenaren egiten.—Ez bat, ez bi, eran nahi da beraz, norbeit, nihork uste ez duelarik, lasterka, edo joka, edo nihork amesten ez zuenaren egiterat ematen dela.

318.—Lehen hala, orai hola, gero ez jakin nola (C).

(Zuhur hitz horiek, iraupenaren hirur aldeak ditu aiphu. Lehenagokoa, ezin beritz ikusiko da. Fugit irreparabile tempus. Virg.—Gerokoa, izanen da edo ez da. Ez da izanen ere, oraiko bilhakatuz baizik, eta ordukoak eginen duen bezalako izanen da. Haina hura beraz zuhur, oraikoaz baliatzen dena, «geroko gero» zorionezkoaren eskuratzeko.

319.—Hedoi guzien azpitik, sasi guzien gainetik (LC).

(Sorginek akhelañerakoan, eran behar dutelako hitza. Badire diotenak, sorgin gazte bateg, hitz hori makhur eranik, sasi guzien azpitik behar izatu zitzaioela herestatu, eta bisaia saraskitua eta beso saraskituak ikusterat ez uz-

- teko, etxean gordez behar izatu zela bizi. Dena dela...
- 320.—Dena dela duhela. (BNam).
(Amikuztaŕek Laphurtaŕei nolazpeit harturikako hizkuntza, ez zaiotela solas bat sinhesgari erakusteko). (V. le n.^o précédent).
- 321.—Airian edo luŕian diren, berek ez jakin. (B-NC).
(Gazte zoro batzuz, zentzatu direnek derasaten hitza. Gufiz gehienek, sobranioz eráten dute: Zerian edo luŕian, eráteko orde: Airian edo luŕian...).
- 322.—Elhe zahar (BNC).
(Gazte zoro hek beren aldetik, aholku emai-leeri jazaŕiko diote, eránez : Elhe zahar!, adia-razteko zuhur edo zahar hitzez axola guti dutela).
- 323.—Astian ostilare bat, (BN, SC).
(Norbaŕit balinbada ahoa betheka, toki bateko zorion osoaz mintzo, zuhur batek ihardetsiko dio zuzen bidez : «Ago emeki, ago emeki, non nahi baduk astian ostilare bat, penitentziatzko egun bat).
- 324.—Hauts ikhatzak bero. (BNC, SC).
(Jan edan handien eguna. «Han ez zen deus mentsik, maitia, zu baizik». (S).
- X 325.—Nola bizi, hala hil. (C).
(Ongi bizi, ongi hil; gaizki bizi, gaizki hil; nola bizi, hala hil. «Qui est causa causæ, est causa causati», dio Theolojiak).
- 326.—Nork bere Saindiari, ora pro nobis. (BNC).
(Bakhotxak bere aldetik, frogatzen duen gauza).
- X 327.—Holako ezteietan, holako zopak dira jaten. (BNC).
(Nork berak behar du ikusi, norat sartzea eta nondik kanpo egotea duen hobe).

- 328.—Bego egitekoa lo (BNC).
(Loa, heriotzearen itxura. Heriotzean dena, ez balitz bezala da. Hitz hori eñan nahi da beraz, bego gauza hori, ez balitz bezala).
- 329.—Beti aúferal (GC).
(Hori egiten da geroko, apostoluaren hitzari jañaikiz. Omnia in gloriam Dei facite; bai eta oraiko ere, San Inazioen hitza konplituz : Age quod agis. Nagia, lazoa, atzerat ez badoha, beti atzean dago.
- 330.—Ur r'ipi guziak ur handirat. (BNC).
(Beharkot! naturalezaren legez).
- 331.—Loak ereman nahi bazaitu, lo egizu. (C).
(Ez balinbazare ur hegian, edo sutondoan).
- 332.—Bazko goiz balitz, martxoan ez balitz. (BNC).
(Fruitutarako lorearen behañez. Ez behar, ez goiz, ez berandu. Doi hura nihondik ezin finka, Biarnesak khexuz dioena : Aquet diable de doi).
- 333.—Behar dire, gizona den bezala, eta aroa heldu den bezala hartu. (C).
(Ez direlakotz gure nahitik). (Voir le n.º précédent).
- 334.—Bertzeren buztanaz uliak khien. (C).
(Uli haizatzaileak eriek dituzte, kalinbadituzte. Nor nahik badituzke, aski saristatuz haizatzailea).
- 335.—Nola bizi, hala hil. (C).
(Bizitzea dugu, iltzen ikhasteko. Egiten ez duena, zeren aiduru dago? Apostoluaren hitz sarkhor hau bada : «Egizu, Jesusen pasioneak eskas duena zure sabaltzeko». Zer? Zeronek egiteko duzuna».
- 336.—Nor hil, nor bizi. (C).
(Legeari indar emateko egiten den iskribuzko guthunt'oa).

- 337.—Ufun helduko da baratxe dohalarik, baratu gabe dohana (C).
(Eskalearen baithan frogatzen dena bereziki).
- 338.—Dakikanetik begira hadi. (C).
(Ez dakikanetik Jainkoak begira hezalat).
- 339.—Erbi lo bat eginik. (BNC).
(Lo arina: sendatzen ez duen loa. (Voir le n.º 18).
- 340.—Barastan irabazi, burustaz igor (S).
(Han berian bertze batzuk diote: Huxtulatzez bildu, khantalotsez igori).
- 341.—Eran eta egin (C).
(Hartan da gizona). (Voir le n.º 113).
- 342.—Ez duk erana (BNC).
(...Harako nizala, ikhusiko dutala...).
- 343.—Itsuen herian, okhefa alkate. (C).
(Okhefa = begi bakharako dena. Tout est relatif).
- 344.—Jaunen jaunak badire. (C).
(Mail aphaalenekotik gorenerainokoan. Gorenekoak berak, Jaun zerukoari khondu behar eman).
- 345.—Haren hitza eta horaren phutza bardin (BNC).
(Bardin ez badire, berdintsu).
- 346.—Zahia irinaren eske (BNC).
(Galdegitea gogor; deus gutitako izanez ere, dohainak hausten harokak. (Voir le n.º 36).
- 347.—Padera bezain iphurdi beltz. (LC).
Ez on agertzeko, ez arthatzeko. Bere gisa utzi behar den gizon jendetasun gabeaz eraten den hitza).
- 348.—Oratzetik hari (LC).
(Eraten da, geriharari bat bere xhetasun guzietekin ezagut-arazten denean).

- 349.—Sinhesten ez duenak ama, sinhetsiko du amai-
zuna (LC).
(Adin gabe, bethiko bihozminez, hil-araziko du
ama). (Voir le n.º 279).
- 350.—Ur f'ipi guziak ur handirat. (C).
(Ur handi guziak itsasorat. Naturelezaren le-
gez).
- 351.—Añain handiak jaten ditu f'ipiak. (C).
Hala nola lumakoak uliak, otsoak axuriak, ga-
thuak aratoin, sagu eta bertze).
- 352.—Haritz eroriaren gainean ezkuña. (BNC).
(Handik biltzen den ezkuñak ez du biltzailea
goresten, frantses autorak dioenaren arabera :
«Avaincre sans péril, on triomphe sans gloire».
Araberako lanak dire mahi, hitz hoitaz apha-
lets).
- 353.—Etxeko ikhatza, etxeko hautsaz estal (BNC).
(Etxekoan arteko ezbaiak, ez hauzotaraf ere-
man).
- 354.—Non aipha, han gertha. (C).
(Ératen zaioen bezala berari : Orai berean zin-
tugun gogoan eta gure hitzetan).
- 355.—Edeña eta ona bia dituk. (C).
(Voir le n.º 305).
- 356.—Aho bero, gibel ondo hotz. (C).
(Voir le n.º 208).
- 357.—Kanpoan uso, etchean bele. (C).
(Behar ere badu buruzagiak, idortasunik aski.
Neguñiz ordean. Est modus in rebus).
- 358.—Etxeak, eman zaizkon fresnak. (LC).
(Direnak diren, dagozila zein bere tokitan).
- 359.—Hitz onak, ondorio on badu. (C).
(Hitz tzañak ondorio tzañ, eñaillearenganik ha-
siz).

- 360.—Zuhurak goizetik, atsekabearen beha egoteko du. (C).
(Gutiago harituko ere du, atsekabe igurikiak).
- 361.—Nork bere ophilari ikhatz. (C).
(Egiten ohi zena, oraino egiten da, ikhazpean gaztaina zenbeiten eretzeko).
- 362.—Ez lan, ez jan. (C).
(Dioena liburu sainduak).
- 363.—Zuharman ziminoa zenbatenaz gorago, hanbatenaz haren uzkia ageriago. (BNam).
(Aintzindarien hutsak dire ikusiak, eta nihorenak baino hobeki gaitzetsiak).
- 364.—Orgak zahañago eta kirinka handiago. (Lfront.).
(Adinarekin eratekoak handitzen).
- 365.—Nor gira gu? (BNC).
(Ingurumenaren jakirik gabe, bere buruaren ederez erakustea maite dutenez erasaten den elhea).

LANDERETXE.
